ئۇيغۇر تېرىم مەدەنىيىتىدىكى مۇھىم بەلگە — «تارانچى» ئاتالغۇسى

پەرھات ئىلياس

ئىلىنىڭ يېزىلىرىدا ئىلگىرى بوغداي باشقىنى چىرايلىق توقۇپ قىبلە تامغا ئېسىپ قويىدىغان ياكى قالپاق-بۆكلىرىنىڭ يېنىغا قىستۇرۇۋالىدىغان ئادەت بار ئىدى. كىچىك چاغلىرىمدا بىر مويسىپىتتىن سورىسام، «بۇ دېگەن تارانچىلىقنىڭ بەلگىسى» دەپ جاۋاب بەرگەنىدى. «ئۇنداق بولسا تارانچى دېگەن نېمە گەپ؟» دەپ سورىسام، «تارانچى دېگىنىمىز دېھقان دېگەن سۆز، ئاق كۆڭۈل، ھالال تەرى بىلەن ياشايدىغان كىشىلەرنى شۇنداق ئاتايمىز» دېگەنىدى. يېزىمىزدىكى نۇرغۇن قەبرىلەرگە تۇلۇق تېشى تىكلەپ قويۇلغانلىقىنى بايقاپ بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغىنىمدا، بۇمۇ يەنىلا شۇ تارانچى-تېرىمچى بولغانىنىڭ بەلگىسى دېگەن جاۋابقا ئېرىشكەنىدىم. يەنە بۇ نامنى ئەزەلدىن ئىلىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ چۈشەندۈرگۈچىلەرمۇ بولدى. بۇنىڭ ئەكسىچە مۇشۇ ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنسىلا، بۇ ئاتالغۇنى موڭغۇلچە ياكى مانجۇچە «قۇل، يانچى» دېگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان ھاقارەتلىك نام دەپ چۈشەندۈرۈشكە بەكرەك كۆچەيدىغانلارنىمۇ ئۇچرىتىپ تۇردۇم. لېكىن بۇ نامنى مەيلى ئىجابىي نۇقتىدىن ياكى سەلبىي نۇقتىدىن چۈشەندۈرگۈچىلەر بولسۇن، ھېچقايسىدىن بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلمىدىم. نەتىجىدە مۇشۇ نامنىڭ زادى قانداق كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدە ئۆزۈم بىر جاۋاب تېپىپ بېقىش ئويىغا كېلىپ، بۇ ئاتالغۇ ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى يىغىپ چامىمنىڭ يېتىشىچە تەھلىل، تەتقىق قىلىپ باقتىم. تۆۋەندىكىسى مۇشۇ ئىزدىنىشىمنىڭ دەسلەپكى مەھسۇلى.

«تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدىكى يازمىلارغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ھازىرغا قەدەر ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

1. مانجۇ تىلىدىن كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراش رۇس شەرقشۇناسلىرى بارتولد بىلەن رومانسوف تەتقىقاتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بارتولد: «شىنجاڭدا خەلقلەر ئۆزلىرى قۇرغان شەھەرلەرنىڭ نامىغا قاراپ ئۆزلىرىنى «قەشقەرلىك»، «تۇرپانلىق»، «خوتەنلىك» دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «تارانچى» دەپ ئاتىلىدىغانلىرىمۇ بار. بۇلار مانجۇلار تەرىپىدىن 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن ئىلى رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلەر ئىدى. «تارانچىلار» دېگەن مانجۇچە «زىرائەتچىلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ»[1] دېگەن بولسا، رومانسوف: «... بۇ ھوقۇقسىز كۆچمەنلەر بىرىنچى نۆۋەتتە مانجۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «تارانچى» يەنى «دېھقان» دېگەن نامغا ئىگە بولۇپ قالدى»[2] دېگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى تەتقىقاتچىلىرىدىن ئىسخاكوف، سىدرووۋسكايا قاتارلىقلارمۇ بۇ ئاتالغۇنىڭ چىك سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارغا قويۇلغان نام ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

قۇمۇل تەۋەسىدىكى «تارانچى» دېگەن يەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق چۈشەندۈرۈشتىمۇ[3]، بۇ جاينىڭ چيەنلۇڭنىڭ 30-يىلى (مىلادىيە 1756-يىلى) تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ نامى بويىچە تارانچى دەپ ئاتىلىپ قالغانلىقى ئېيتىلغان بولۇپ، مانجۇ تىلىغا باغلاپ قويۇلغان.

«تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى بىلەن باغلاپ قارىغاندا، بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ تەتقىقاتى بەكمۇ يۈزە بولۇپ، مانجۇچە دەپ قارالغان بۇ نامنىڭ مانجۇ تىلىدا قانداق پەيدا بولغانلىقى، چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى بۇ ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلغان ياكى قوللىنىلمىغانلىقى توغرۇلۇق ھېچبىر ئاساس كۆرسىتىلمىگەن.

2. موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن دېگەن قاراش

شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 2000-يىلى نەشر قىلغان «ئوكيانۇس» نىڭ 1566-بېتىدە بۇ ئاتالغۇ ھەققىدە: «تارانچى: موڭغۇلچە سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، «يەر تېرىغۇچى» دېگەن مەنىدە. شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى ئىلگىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتىلىشى» دەپ تەبىر بېرىلگەن بولسا، تەتقىقاتچى گو مېيلەن مانجۇچە يازمىلارغا ئاساسەن يېزىپ چىققان «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «تارانچى مۇسۇلمانلىرى» نىڭ شەرققە كۆچۈپ بېرىپ خۇلىنبېردە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدى-كەينىدە» ناملىق ماقالىسىدا[4]: ««تارىياچىن» موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تارانچى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مەنىسى تېرىقچى. جۇڭغارلار شىنجاڭدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەممە ئىلى رايونىغا كۆچۈپ بارغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ «تارانچى مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتىغان. 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھارپىسىدا، شىنجاڭدىكى يەر تېرىغۇچى ئۇيغۇرلارنى داۋاملىق «تارانچى مۇسۇلمانلار» دەپ ئاتىغان» دەپ بۇ ئاتالغۇ ھەققىدە تېخىمۇ تەپسىلىيراق چۈشەندۈرۈش بەرگەن.

«شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1952-يىللىق 3-سانى 21-بېتىدىكى «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ماقالىدا «ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن دېھقانلارنىڭ ئەسلى كەسپى دېھقانچىلىق بولىدۇ. مانا شۇ دېھقانچى ئۇيغۇرلارغا ئىلىدا ياشىغان موڭغۇللار «تاران» (دېھقانچى) دېگەن نامنى بېرىدۇ» دېيىلگەن بولسا، شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 383-بېتىدە: «... چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇيۇشتۇرغان. بۇرۇنقى جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىلا، جۇڭغار ئاق سۆڭەكلىرى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ھالدا ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ بوز يەر ئاچقۇزغان. ئېكىنچىلەر «تارانچى» دەپ ئاتالغان. كېيىن تارانچى دېگەن بۇ سۆز ئىستىمالدا داۋاملىشىپ، ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ يەنە بىر نامى بولۇپ قالغان» دېيىلگەن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002-يىلى نەشر قىلغان «غەربىي دىيار يەر ناملىرى» (خەنزۇچە) ناملىق لۇغەتنىڭ 434-بېتىدىكى تارانچى بالىق (塔兰奇城) ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشتىمۇ 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭدىن نۇرغۇن تېرىقچىلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن ھەم ئۇلار تۇرۇشلۇق جاينى «تارانچى بالىق» دەپ ئاتىغان دېيىلگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ توغرۇلۇق يېقىنقى يىللاردىن بېرى تەتقىقات ئېلىپ بارغان قەمبەرنىسا مۇھەممەتمۇ ««تارانچى» ئاتالغۇسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا[5] «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى «تاران» سۆزىدىن ئۇيغۇرچىلىشىپ كەلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. بۇ توغرۇلۇق بىرقەدەر چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان تارىخ تەتقىقاتچىسى يۇنۇسجان ئىلىمۇ ««تارانچى» نامى ھەققىدە يېڭى قاراش»[6]، «جۇڭغار خانلىقىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان

ھۆكۈمرانلىقى – قوشۇمچە تارانچى نامى ھەققىدە» ناملىق ماقالىلىرى[7] ھەممە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان«17-، 18-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جوڭغارلارنىڭ مۇناسىۋىتى» ناملىق كىتابنىڭ 174-، 184-بەتلىرىدە بۇ ئاتالغۇ ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىپ، ھازىرغا قەدەر بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاخىرىدا "«تارانچى » نامى جوڭغار خانلىقىغا باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (1634-1653 يىللار) قوبۇقساردا ئوتتۇرىغا چىققان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، جوڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلغان بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلارغا قويغان نامى" دېگەن يەكۈننى چىقىرىپ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماتېرىيال مەنبەلىرى بىلەن پىكىر بىردەكلىكىنى ساقلىغان.

بۇلاردىن باشقا يەنە «تارانچى» ئاتالغۇسىنى موڭغۇلچە «يانچى»، «قۇل» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىغۇچىلارمۇ بار. مەسىلەن، بەيدۇ توربىدا تونۇشتۇرۇلغان «يەكەن خانلىقى» ناملىق ماقالىدا[8] بۇ ئاتالغۇ «塔里雅齐/塔兰奇 taranchi» دەپ ئېلىنىپ مەنىسى «农奴» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

تارانچى ئاتالغۇسى موڭغۇلچىدىن كەلگەن دېگۈچىلەرنىڭ ئورتاق ئاجىزلىقى شۇكى، بۇنىڭدا ئۇلار ھازىرقى موڭغۇل لېكسىكىسىدا «تارىياچىن، تارىيانچىن» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەۋجۇتلىقىنىلا كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ئاتالغۇنىڭ قەدىمكى موڭغۇل تىلىدا مەۋجۇت ياكى ئەمەسلىكىنى، ئۇ موڭغۇل تىلىدا زادى قانداق پەيدا بولغان دېگەن نۇقتىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتالغۇ باتۇر قۇنتەيجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندىن خېلى ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، جوڭغارلار ئۇيغۇر تېرىقچىلىرىنى ھەققەتەن قۇل ئورنىدا كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن تارانچى ئاتالغۇسى «قۇل، يانچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ئىزاھلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، موڭغۇل تىلىدا «يانچى» دېگەننى «ھەمجىلغا» (农奴 Xamjilga)، «قۇل» دېگەننى «بوغول» (Bogol 奴隶; 奴) دېگەن ناملار بىلەن ئاتايدۇ. يەنە «تارىيان»، «تارىياچىن» دېگەن سۆزلەر ھازىرقى موڭغۇل تىلىدا تېرىقچىلىقتا ئائىت كەسپىي ئاتالغۇلار سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ، ھېچقانداق كەمسىتىش تۈسى يوق. موڭغۇللاردا «ئالباتۇر» دېگەن يەنە بىر سۆزمۇ بار بولۇپ، بۇ مەخسۇس ئالۋاڭكەشلەرنى بىلدۈرىدۇ.[9]

3. تۈركىي تىللىرىدىن كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشنى ئەڭ دەسلەپ تۈرك تارىخچىسى رىزانۇر ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ «تۈرك تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 3-قىسىم 21-، 26-بەتلىرىدە مۇنداق دەپ يازغان: «كونا زامانلاردىن بېرى تۈرك تارانچىلىرى سارىسۇ، ئىلى، تارىم، سىر، ئامۇ دەريالىرى كانارلىرى ۋە ئارىلىرىدا چۆپلۈكلەرنى سۇغۇرماق ئۈچۈن مۇھىم قانالار ياپمىشلەر، ھوبۇبات ئەكمىشلەر، مېۋە ياغاچلارى يېتىشتۈرمىشلەردۇر... دۇنيانىڭ ھېچبىر يېرىدە بۇ تارانچىلاردەك تۇپرىقىغا بەرلىشىدىغان، ئۇنى سۆيىدىغان ۋە مۇداپىئە ئېتىدىغان خەلق يوق»، «(تارىم) تۈركچىدە تارىماق مەنىسىدىن كەلگەن، زىرائەت ئەتمەك دېمەكتۇر. ئەسلىي تۈركچىدە چۆپچىنى تارانچى دەر ئىدى». بۇنىڭدىن باشقا، تۈركىيەنىڭ يېقىنقى زامان داڭلىق شائىرلىرىدىن بىرى بولغان ساھىت سىتكى تارانچى (1910-1956) مۇ بۇ ئاتالغۇنى ئۆزىگە فامىلە ئورنىدا قوللانغان. ئۇ دىيارباكىردىكى تېرىقچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللانغۇچى داڭلىق ئائىلىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى شال تېرىغانلىقتىن دادىسى بەكىر سىتكى «تارانچى» نامىنى فامىلە قىلىپ قوللانغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئاپىسى ئارىفە خانىمنىڭ ئائىلىسىمۇ شال تېرىش بىلەن شۇغۇللانغان، شۇ سەۋەبتىن ساھىت سىتكىمۇ «تارانچى» دېگەن نامنى فامىلە قىلىپ قوللانغان. تۈركىيەدە يەنە «تاران»، «تارانچىباتۇر» دېگەن سۆزلەرمۇ ئىسىم ياكى فامىلە ئورنىدا قوللىنىپ كېلىنمەكتە[10]. بۇنى يۇقىرىدا رىزانۇرنىڭ يازغىنىغا باغلاپ قارىغاندا، بۇ ئاتالغۇنىڭ تۈركىيە تۈركلىرى ئارىسىدىمۇ مۇئەييەن ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ۋېي لياڭتاۋنىڭ خەنزۇچە «يەكەن خانلىقى تارىخى تىزىسلىرى» ناملىق كىتابىدا يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە خانلىق يەرلىرىنىڭ ياللانغان تېرىقچىلار تەرىپىدىن تېرىلىدىغانلىقى، شۇڭا بۇ يەرلەرنىڭ «تارانچى يەر» دەپ ئاتالغانلىقى، مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ موڭغۇلچە «تېرىقچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلۈش بىلەن بىللە، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى «تېرىمچى»، «تېرىقچى» ئاتالغۇلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان[11].

خەلق نەشرىياتى 1985-يىلى نەشر قىلغان «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (准噶尔史略) ناملىق كىتابنىڭ 144-بېتىدە بۇ ئاتالغۇغا: «تارىياچىن (塔里雅沁)، تاراچىن (塔喇沁) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۈركىي تىلىدىكى Tarynqy (塔兰奇 دېگەن سۆزدىن كەلگەن، مەنىسى «يەر تېرىغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن بولسا، «سەددىچىنىنىڭ شىمالىدىكى مەدەنىيەت» (塞外文化) ناملىق قامۇسنىڭ [12] «موڭغۇللارنىڭ تىل-يېزىقى» بۆلىكىدە: «تۈركىي تىلىدىكى «تارىغچى» دېگەن سۆز قىتان، جۇرجىت تىللىرىدىكى «تېرىقچى» مەنىسىنى بېرىدىغان دابوي (挞不也) دېگەن سۆزنىڭ ئورنىنى ئالغان، موڭغۇلچىدا بولسا «تارىياچىن» دەپ ئومۇملاشقان. موڭغۇل ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدە تۈركىيچىدىن كۆپلەپ سۆز قوبۇل قىلىنغانلىقى موڭغۇللارنىڭ موڭغۇل ئىگىزلىكىگە كۆچۈپ كىرگەندە ھەقىقەتەن تۈركلىشىش باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى، يەنە بىر تەرەپتىن موڭغۇللارنىڭ شۇ چاغدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ خېلىلا قالاق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ»، «تۈركىي تىلدىن موڭغۇل تىلىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەردىن: تەڭرى، تامغا، ئاياغا (ئاياغ)، ئۈجۈگ (قەلەم)، قۇرۇد (قۇرۇت)، ئەم (دورا)، جىمىش (يېمىش)، ئالما (ئالما)، چەچەك (چېچەك)، ئۈجۈم (ئۈزۈم)، بالغاسۇن (شەھەر)، تارىيان (ئېتىز)، جىرۈكە (يۈرەك)، بۆلۆگ (بۆلەك)، تاياغ (ھاسا) قاتارلىقلار بار» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك موڭغۇل ئىلىم ساھەسىدە بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىز «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى دەپ قاراۋاتقان «تارىيان»، «تارىياچىن» ئاتالغۇلىرىنى تۈركىيچىدىن كەلگەن دەپ قاراش ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملىشىپ بولغان.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى ما داجېڭ، سەي جيايىلارمۇ «جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىقى» ناملىق ماقالىسىدا[13] تارانچى ئاتالغۇسىنىڭ تۈركىي تىلدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىۋىسى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشر قىلدۇرغان روسىيەلىك شەرقشۇناس پانتوسوف بولسا يۇقارقىلاردىن يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ، تارانچى ئۇيغۇرچە سۆز دەپ قارىغان[14]. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇنجى بولۇپ مۇشۇ خىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچى پېشقەدەم تارىخ تەتقىقاتچىسى غوجائەخمەت يۇنۇس بولۇپ، «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئىزدىنىشلەر» ناملىق ماقالىسىدا خېلى ئەتراپلىق ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە «تارانچى» نامىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى «تارىغچى» دېگەن سۆز بىلەن باغلاپ، «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «تارانچى» دەپ ئاتىلىشى موڭغۇللار ياكى جۇڭغارلار تەرىپىدىن قويۇلغان نام بولماستىن، بەلكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنغان» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان[15]

يەنە پروفېسسور ۋاڭ دۇڭپىڭمۇ««تارانچى» ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدا بۇ ئاتالغۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى «تارىغ» دېگەن سۆز بىلەن باغلاپ، بۇ ئاتالغۇنىڭ موڭغۇللاردا بولۇشتىن سىرت، تۈركىي تىللىق خەلقلەردىمۇ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان .[16]

يۇ تەيشەن، چېن گاۋخۇ، شيې فاڭلار باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ تارىخ - مەدەنىيىتى لۇغىتى» دە: «تارىياچىن (塔里雅沁): تارانچى (塔兰奇)، تارياچىن (塔喇沁) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەزىلەر بۇ، موڭغۇلچە «تارىيا» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «زىرائەت،

ئېكىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىگە «چىن» قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، «دېھقان»، «تېرىقچى»، «ئېكىنچى» دېگەنلىك بولىدۇ دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر ئۇيغۇرچىدىكى «تارىمچى» (تېرىمچى) دېگەن سۆز موڭغۇلچىغا «تارانچۇ» بولۇپ ئۆزگىرىپ قالغان دەپ قارىشىدۇ» دەپ يېزىپ، بۇ ئاتالغۇنى موڭغۇل تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئارىسىغا تاشلاپ، كېيىنكىلەرنىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرغان[17].

بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى نۆۋەتتە بارغانچە دىققەت-ئېتىبارغا سازاۋەر بولۇشقا ۋە ئۆستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى. تىل ۋە تارىخ تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىششى بىلەن بۇ ھەقتىكى دەلىل-ئىسپاتلارمۇ ئاۋۇپ، روشەنلىشىپ بارماقتا. تۆۋەندە مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ بەزىبىر ئىزدىنىشلىرىمگە ئاساسەن تارانچى ئاتالغۇسىنىڭ مانجۇ تىلىغىمۇ، موڭغۇل تىلىغىمۇ تەۋە سۆز بولماستىن بەلكى قەدىمكى تۈركىي تىللاردىن كەلگەنلىكى، بولۇپمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كېلىش ئېھتىمالىنىڭ ھەممىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە بەزىبىر قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

ئاۋۋال «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ مانجۇ تىلىدىن كەلمىگەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەي. ھازىر مەملىكىتىمىزدە نەشر قىلىنىۋاتقان تەتقىقات مەنبەلىرىدە بۇ ئاتالغۇ مانجۇ تىلىغا ئومۇمەن موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن دەپ قارالماقتا. مەسىلەن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىسى ليۇ شياۋمېڭنىڭ «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە جۇرجىتلار[18] ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى» ناملىق ماقالىسىدا: «جۇرجىت تىلىدا «يەر تېرىش» نى ئۇسىن تارىمبى (usin tarimbi، ئۇسىن — يەر، تارىمبى — تېرىش دېگەن مەنىدە) دەيدۇ. بۇنىڭدىكى تارىمبى سۆزىنىڭ تۈپى موڭغۇلچىدىكى «tari» (تېرىش) دىن كەلگەن» دېيىلگەن بولسا[19]، جوڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى چىقارغان «ئىجتىمائىي پەنلەر فرونتى» ناملىق ژۇرنالنىڭ 1994-يىللىق 4-سانىغا بېسىلغان «مانجۇلار جاۋشىڭ دەۋرىدە موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان» ناملىق ماقالىدا:

«مانجۇ تىلىدا دېھقانچىلىقنى « turin، يەر تېرىشتىكى «تېرىش» نى «tarimbi» دەيدۇ، موڭغۇل تىلىدىكى «تېرىش» نى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن مانجۇ تىلىدىكى «تېرىش» نى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ تومۇرى ئوخشاش بولۇپ، ھەممىسى «tariyaho» دىن كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىلگىرىكى مانجۇلارنىڭ تىلى موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان» دېيىلگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ۋاڭ دۇڭپىڭنىڭ ««تارانچى» ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدا «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا ئائىت يازمىلاردا كۆپىرەك « 塔喇沁،塔里雅沁 » دەپ ئېلىنغانلىقىنى، بۇ سۆزلەرنىڭ يۈەن سۇلالىسىغا ئائىت يازمىلاردا «塔里牙، 塔里牙赤 » لاردىن كەلگەنلىكىنى، ئاخىرىدىكى «沁» قوشۇمچىسىنىڭ يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە كۆپىرەك «赤» (چى) دەپ ئېلىنغان بولسا، چىڭ سۇلالىسىغا كەلگەندە كۆپىرەك «沁» (چىن) دەپ ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 15-يىلى (مىلادىيە 1382-يىلى) تۈزۈلۈشكە باشلىغان «موڭغۇل تەرجىمە سۆزلۈكلىرى «蒙古译语» بىلەن «جۇرجىت تەرجىمە سۆزلۈكلىرى» «(真女译语) گە ئاساسەن تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان «موڭغۇل تەرجىمە سۆزلۈكلىرى، جۇرجىت تەرجىمە سۆزلۈكلىرى توپلىمى (蒙古译语、真女译语汇编) ناملىق كىتابتىمۇ بۇ ئاتالغۇ موڭغۇل تىلىدا « 农人 (塔里牙赤) tariyaci » شەكلىدە ئېلىنغان[20]. بۇنىڭدىن بۇ ئاتالغۇنىڭ يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدىلا موڭغۇل تىلىغا كىرىپ بولغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

بۇلاردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى، تارانچى ئاتالغۇسىنى مانجۇ تىلىدىن كەلگەن دېگەن قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. ئۇنىڭ مانجۇ تىلىغا موڭغۇل تىلىدىن بەزىبىر فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان ئاساستا قوبۇل قىلىنغانلىقى ئېنىق.

ئەمدى بۇ ئاتالغۇنىڭ موڭغۇل تىلىغا تۈركىيچىدىن كەلگەنلىكىگە كەلسەك، بۇ توغرۇلۇق يۇقىرىدا خېلى كۆپ دەلىللەر كەلتۈرۈلدى. تۆۋەندە بۇ ئاتالغۇنىڭ موڭغۇللارغا تۈركىيچىدىن كىرگەنلىكىنى قۇۋۋەتلەش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇللارغا قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىلەن باغلاپ تۇرۇپ، خۇسۇسەن ئۇيغۇرچىدىن كىرىش ئېھتىماللىقىنىڭ ھەممىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە دەلىل-ئىسپاتلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتەي.

خەنزۇچە «قاراچىن موڭغۇل تىلى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابتا: «ئوتتۇرا ئەسىر موڭغۇل لېكسىكولوگىيەسىدە دېھقانچىلىققا ئائىت سۆزلەر ھەققەتەن ئاز ئۇچرايدۇ. موڭغۇل تىلىدا دېھقانچىلىققا ئائىت سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ پەيدا بولۇشقا باشلىغىنىغا ئەمدى 200 يىلدىن ئاشتى» دېيىلگەن بولسا[21]، «موڭغۇل تىلىدىن قەدىمكى موڭغۇل تېرىمچىلىق ئىگىلىكىگە نەزەر» ناملىق ماقالىدا: «قەدىمكى موڭغۇللاردا دېھقانچىلىق بولغانمۇ يوق دېگەن مەسىلە ھەققىدە ئۇزاقتىن بېرى ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى. «قىتان دۆلىتىنىڭ تەزكىرىسى»، «قارا تاتارلار ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «دەشت-چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم» قاتارلىق نۇرغۇن تارىخىي يازمىلاردا بۇ ئاساسەن ئىنكار قىلىنىپ كەلدى» دەپ يېزىلغان[22]. دېھقانچىلىقتا ئۇزاق تەرەققىيات تارىخىنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قوۋمنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى كېيىن باشلانغان باشقا بىر قوۋمدىن دېھقانچىلىققا ئائىت ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشى تارىخىي تىلشۇناسلىق ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كېلەمەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ، «تارانچى» ئاتالغۇسىنى ھېچبىر تەتقىقات ئېلىپ بارماي تۇرۇپلا بەزىبىر ئاتالمىش شەرقشۇناسلارنىڭ يۈزەكى تەتقىقات نەتىجىسى بويىچىلا «موڭغۇلچە سۆز» دەپ باشقىلارغا قوش قوللاپ بېرىۋېتىش ئاقلانىلىك بولمىسا كېرەك. چۈنكى گېزى كەلگەندە بىر ئاتالغۇنىڭ قايسى مىللەت تىلىدا ئاۋۋال پەيدا بولغانلىقىغا قاراپمۇ، شۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى ئىگىسىنى بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىلى تارانچىلىرىنىڭ ئاتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشى» ناملىق ماقالىدا تارانچى ئاتالغۇسىنىڭ موڭغۇل تىلىنىڭ ئۇيرات دىئالېكتىدا ئۇچرايدىغانلىقى ئېيتىلغان بولسا[23]، «جۇڭغارلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 127-بېتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ جۇڭغارلارنى[24] قىزىقتۇرۇپ، بارغانچە كۆپ جۇڭغار خەلقىنىڭ دېھقانچىلىققا كىرىشكىلى تۇرغانلىقى، ئۇلارنىڭ بىر تەرەپتىن تېرىمچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا ئاساسەن تېرىمچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان بولغانلىقى ئېيتىلغان. «موڭغۇللارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا بۇ خىل قاراشنىڭ توغرىلىقىنى يەنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدىغان: «ئۇيراتلارغا كەلسەك، ئۇلاردا ئۇزاقتىن بېرى تېرىمچىلىق بار ئىدى، چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە قوبدۇ دېگەن يەردە ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن يەر تېرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن ھەمدە بىرلىكتە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان» دېگەن جۈملىنى ئۇچرىتىمىز[25]. بۇلاردىن باشقا، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا: «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تىبەت مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا، بۇريات خەلقى (ھەممىدىن ئاۋۋال شەرقىي بۇريات) ۋە قالماقلارنىڭ[26] مەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئاز دېگەندىمۇ 300-400 يىل مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى»، «ئوتتۇرا ئەسىردىن قېپقالغان ئاشۇ ئىبارىلەر تا بۈگۈنگە قەدەر ھازىرقى موڭغۇل تىلىدا قوللىنىلماقتا»[27] دېگەن سۆزلەر بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ئا. ك. بوروكوف (1904-1962) نىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنى» دېگەن ماقالىسىدىكى: «موڭغۇللار قەدىمىي ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى بەزىبىر ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈپ ئۆزلەشتۈرۈۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى بولسا، دۆلەت ئىشلىرىدا چوڭ مەنسەپلەردە كەڭ يوسۇندا ئىشلىتىلگەنىدى»، «شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىنىپ كېلىنگەن نۇرغۇن سۆزلەر موڭغۇل تىلىدىمۇ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى» ھەمدە تۈركچە «تۈرك مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابتىكى سالجۇق تۈركلىرىدە زىرائەتچى دېگەننىڭ ئورنىغا «تارىياچىن» سۆزى قوللىنىلاتتى، بۇنداق

ئاتاش موڭغۇللارغا ئۇيغۇرلار ئارقىلىق كىرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىندۇر دېگەن سۆزلەرمۇ يۇقارقى قاراشلارنى قۇۋۋەتلەپ تۇرۇپتۇ.

بۇ دەلىللىرىمىزدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئۇيراتلار ئۇيغۇرلاردىن تېرىمچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە تېرىمچىلىققا ئائىت ئاتالغۇلارنىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەييار سۆزلەر ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرگەن ھەم بۇلار ئۇيراتلار ئارقىلىق پۈتكۈل موڭغۇللارغا تارقالغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. «تارىياچىن» ئاتالغۇسىنىڭ موڭغۇللاردا پەيدا بولۇشىنىمۇ مۇشۇ مەنتىقىدە تۇرۇپ يەنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

ئەمدى بۇ سۆزنىڭ موڭغۇل تىلىغا ئائىت يازمىلاردا پەيدا بولۇشى ھەققىدە توختىلايلى. ھازىرغا قەدەر ئاشكارا بولغان يازما مەنبەلەرنى نەزەردە تۇتقىنىمىزدا، «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى دەپ قارىلىۋاتقان «تارىياچىن» سۆزىنىڭ تۈپى بولغان «تارىيا» ئاتالغۇسى موڭغۇل يازما مەنبەلىرىدە ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 1240-يىلى يېزىپ تاماملانغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»غا ئاساسەن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىنىڭ 6-جىلد 177-بۆلىكىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «塔里牙» (تارىيا) دەپ ئېلىنىپ ئۈستىگە «禾田» (ئېكىن) دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ھەققىدىكى تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى، بۇ ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭغا يەنە ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارمۇ كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەن. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسى يىتتۈپ كەتكەنلىكتىن، بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ پەقەت خەنزۇچە ئاھاڭ قوشۇلغان تەرجىمىسىلا بولدى خالاس.

1368-يىلى تاماملانغان «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 1-جىلد 100-بۆلىكىدىمۇ بۇ ئاتالغۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان «塔里牙赤» دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز. بۇ سۆز يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە تېرىقچى دېگەندىن باشقا يەنە تېرىقچىلىققا مەسئۇل ئەمەل نامى ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلگەن[28]. يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە يېزىلغان «يەنشى يىللىرىدىكى سىملىڭ تەزكىرىسى» (延祐四明志)، «جىجېڭ يىللىرىدىكى سىملىڭ تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» (之正四明续志) قاتارلىق كىتابلاردا «塔里牙赤» ھەققىدە مۇنداق خاتىرە بېرىلگەن:

《同知都元帅共七人，有六位回回人：暗都剌哈蛮、塔里牙赤、黑的儿、忽先、棘哈，忽剌忽儿。》

بۇنىڭدىكى «回回» ئاتالغۇسى يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ئاساسەن غەربىي يۇرتتىن بارغان مۇسۇلمانلارنى كۆرسىتىدۇ، «塔里牙赤» دېگەن ئىسىمغا ئاساسلانغاندا ئۇنى مۇسۇلمان ئۇيغۇر دەپ جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە تۈزۈلگەن «خان بېكىتكەن يۈەن سۇلالىسى تارىخى ئاتالغۇلىرىنىڭ شەرھى» (钦定元史语解) ناملىق لۇغەتتە بۇ ئاتالغۇ «塔哩雅齐» دەپ ئېلىنىپ، ««雅哩塔» 田也，«齐»司事人也» («تارىيا» ئېتىزنى، «چى» بۇنىڭغا مەسئۇل ئادەمنى بىلدۈرىدۇ) دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن بۇ ئاتالغۇنىڭ يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە تېرىقچىلىققا مەسئۇل ئەمەلدارنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىمۇ «تارىغ»، «تارىغچى بەگ» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ[29]، شۇڭا بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن مەنە ئىزچىللىقى بار دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئاتالغۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. مەنسەپدارلار تەزكىرىسى» (元史.百官志) دىمۇ «塔剌赤، 塔里牙赤» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىكى «塔里牙赤» يۇقىرىدىكى «يەنشى يىللىرىدىكى سىملىڭ

تەزكىرىسى« (延祐四明志)، «جىجېڭ يىللىرىدىكى سىمىڭ تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» (至正四明续志) قاتارلىق كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان «塔里牙赤» نى كۆرسەتسە، «塔剌赤» يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى مەشھۇر سانغۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاتالغان مەخسۇس تەرجىمىھال قىسمى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تارانچىنىڭ تەرجىمھالى» (塔里牙赤传.元史) دا بۇ ئىسىم «塔里赤» دەپ ئېلىنغان ھەم ئۇنىڭ قاڭقىل (康里) نەسلىدىن ئىكەنلىكى ئېيتىپ ئۆتۈلگەن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 30-جىلدىدا بۇ ئىسىم يەنە «塔喇齐» دېگەن شەكىلدىمۇ ئۇچرايدۇ ھەم «(塔喇齐(旧名塔里牙赤» دەپ ئەسكەرتىش بېرىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قاڭقىللارغا كەلسەك، «نىڭشيا ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2003-يىللىق 1-سانىغا بېسىلغان «يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە شەرققە كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان قاڭقىللار» ناملىق ماقالىدە بۇ قاڭقىللارنىڭ ئەسلىي ماكانىنىڭ خارەزىم ئىكەنلىكى، چىڭگىزخاننىڭ خارەزىم ئۇرۇشىدا ئەسىر ئالغان قاڭقىللارنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈرگەنلىكى، ئۇلارنىڭ بۇ يەردە ئاساسلىقى ھەربىي ۋە تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان «塔里赤» نىڭ دەل شۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى پاكىتلىق ئاساستا كۆرسىتىپ بېرىلگەن بولسا، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا: «قاڭقىللار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى» دېيىلگەن[30]. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن «塔里赤» نى ئۇيغۇر دەپ جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىلى 5-ئايدا نەشر قىلغان «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ناملىق كىتابنىڭ 34-بېتىدە «塔里古只» (تارىغۇچى) دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ.« 塔里古只» بىلەن «塔喇齐» نىڭ يازما مەنبەلەرگە پۈتۈلگەن دەۋرى ئاساسەن يېقىن بولغانلىقتىن، قاڭقىل نەسلىدىن بولغان «塔里赤» نىڭ نامى ئەسلىي «تارىغۇچى» سۆزىدىن كەلگەن بولۇشى، موڭغۇللار ئۆز تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن دەپ «塔里赤» ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا ئاتاپ تىكلەنگەن تۆھپە مەڭگۈ تېشى ھازىرمۇ خېنەن ئۆلكىسىنىڭ باۋفېڭ ناھىيەسى تەۋەسىدىكى گۇەنياسۇن كەنتىدە ساقلانماقتا. ئەمدى «塔里赤» دېگەن بۇ نامنىڭ يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە زادى قانداق مەنە بېرىدىغانلىقىغا كەلسەك، چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە تۈزۈلگەن، تەيبېي سودا نەشرىياتى 1986-يىلى نەشر قىلغان «خان بېكىتكەن يۈەن سۇلالىسى تارىخى ئاتالغۇلىرىنىڭ شەرھى» (钦定元史语解) ناملىق لۇغەتنىڭ 14-جىلد 434-بېتىدە «塔里赤» ئاتالغۇسى «塔剌赤» غا ئۆزگەرتىلىپ، مەنىسى «农夫» (تېرىقچى) دەپ ئىزاھلانغان. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈەن سۇلالىسىغا ئائىت خەنزۇچە مەنبەلەردە «塔里赤» ئاتالغۇسى ھەم تېرىقچىلىق قىلىدىغان كىشلەرنى، ھەم شۇلارغا مەسئۇل ئەمەلدارنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ نام بىلەن ئاتالغانلار ئومۇمەن ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپتۇر. 2003-يىلى ئىستانبۇلدا بېسىلغان «تۈرك كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق كىتابتىمۇ «تارانچىباتۇر» دېگەن ئىسىم بېرىلىپ: «تارانچىباتۇر: تارانچى + باتۇر. چىڭگىزخان دەۋرىدىكى بەگ ۋە قوماندانلاردىن بىرى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. مەنسەپدارلار تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن «塔剌赤» بىلەن مۇشۇ «تارانچىباتۇر» نىڭ بىر ئادەم بولۇش ئېھتىماللىقى ناھايىتى يۇقىرى.

بۇ ئاتالغۇ يەنە مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 15-يىلى (مىلادىيە 1382-يىلى) دىن باشلاپ تۈزۈلۈشكە باشلىغان «جىيۈەن تەرجىمە سۆزلۈكلىرى» (至元译语) دە «tariyaci 塔里牙赤» دەپ ئېلىنىپ مەنىسىنىڭ «农人» (يەر تېرىغۇچى) ئىكەنلىكى، «خەنزۇ ۋە باشقا تىللار تەرجىمە سۆزلۈكى» (华夷译语) دە «tariyaci 塔里牙赤» دەپ ئېلىنىپ مەنىسىنىڭ «农人» (تېرىمچى) ئىكەنلىكى ئىزاھلانغان[31].

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇلاردىكى «达里耶赤، 塔里牙赤» لارنىڭ ھەر ئىككىلىسىلا ئوخشاش «تېرىقچى، تېرىمچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇنىڭدىكى «达里耶赤» ئاتالغۇسى ئاھاڭ جەھەتتىن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دىكى «塔里古只» (تارىغۇچى) غا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، دۇنخۇاڭدىكى بېزەكلىك مىڭ ئۆيدىن تېپىلغان «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» نىڭ بېشىدىكى «تارىغ تارىيۇ» دېگەن پىئىل شەكلىنى، تۇرپاندىن تېپىلغان «ئىجارىگە ئېلىش ۋەسىقىلىرى» دىكى «تارىغ تارىغۇ يىر»، «تارىغ تارىيۇ يىر»[32] ۋە «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ناملىق كىتابنىڭ 34-، 42-بەتلىرىدىكى «تارىغۇچى» (农人 塔里古只)، «تارىق يىر» (天地 塔力 叶儿) دېگەن ئاتالغۇلارنى «موڭغۇلچە تەرجىمە سۆزلۈكلەر توپلىمى» دىكى «تارىيان، تارىيىچى، تاراچى» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئاھاڭ ۋە مەنە جەھەتتىن ئۇدۇل كېلىدىغانلىقىنى بايقايمىز.

يەنى:

ئۇيغۇرچە موڭغۇلچە

تارىغۇچى (تارىيۇچى) تارىيىچى (تارىياچى)

تارىيۇ يىر (تارىغۇ يىر، تارىق يىر، تارىلغا) تارىيا (تارىيان)

مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە تۈزۈلگەن «موڭغۇل تىلى سۆزلۈكلىرى» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكلىرى» دىكى بۇ ئاتالغۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىردەكلىكىدىن باشقا، ئاھاڭ جەھەتتىمۇ يېقىنلىقىغا قاراپ، موڭغۇلچىدىكى «تارىياچى» سۆزى ئۇيغۇرچىدىكى «تارىغۇچى» (ياكى تارىيۇچى) دىن، «تارىيا» نى «تارىيۇ» (تارىغۇ) دىن كەلگەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. «موڭغۇل تەرجىمە سۆزلۈكى» دىكى «塔里牙» بىلەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دىكى «塔力叶儿» لەرمۇ ئاھاڭ ھەم مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن يېقىن بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ موڭغۇللارنىڭ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇلغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. يەنى، ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ «塔力叶儿» دىكى «塔力» نىڭ «塔 里» دەپ، «叶 儿» نىڭ «牙» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ موڭغۇل تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. «تارىق يىر» ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچىدا نېمە ئۈچۈن «塔力古叶儿» دەپ ئېلىنماي بەلكى «塔力叶儿» دەپ ئېلىنىشىغا كەلسەك، قەدىمكى ئۇيغۇر ئېغىز تىلىدا «تارىق يىر» دىكى «ق» چۈشۈپ قېلىپ «تارى يىر» دەپ ئوقۇلۇش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. چۈنكى، «ئوغۇزنامە» دىمۇ مۇشۇ خىل ئەھۋال بار بولۇپ، «كاۋاك، يوچۇق» مەنىلىرىنى بىرىدىغان «قاپۇقچاق» ئاتالغۇسى «قاپۇچاق» دەپ ئېلىنغان[33]. بۇ سۆز «قاپۇق» (ئىشىك دېگەن مەنىدە) دېگەن ئىسمنىڭ كىچىكلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، كېيىنكى «چاق» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئوقۇلغاندا، «قاپۇق» نىڭ ئاخىرىدىكى «ق» چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭغا ھازىرقى تىلىمىزدىنمۇ مىسال كۆرسىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، سارىق (سېرىق) باش - سارىۋاش؛ سارىق دالا - سارىدالا (سېرىق ئۇيغۇرلاردا). شۇڭا، «تارىق يىر» نىمۇ ئېغىزدا ئېيتىلىشى بويىچىلا «تارى يىر» (塔力叶儿) دەپ ئېلىنغان ھەم مۇشۇ ئاساستا موڭغۇل تىلىدىكى «تارىيا» (塔里牙) كېلىپ چىققان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئاتالغۇلار رەتلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان مەزگىلدە قۇبلايخان ئوردىسىدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر پۈتۈكچىلەر بولغانلىقتىن، بۇ ئاتالغۇلارنى موڭغۇل تىلىغا ماسلاشتۇرۇپ يېزىشتا ئاشۇ ئۇيغۇر پۈتۈكچىلەرنىڭ ئارىلاشقانلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

ئەمدى «تارانچى» ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يېزىلىشىغا قاراپ باقايلى:

يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە:

塔里牙赤،达里耶赤؛
مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە:
塔喇齐،塔剌赤،塔里雅赤،塔利赤 ؛
چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە:
塔兰其،塔喇沁 ،塔哩雅沁 ،塔里雅沁

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئاتالغۇ يۈەن، مىڭ سۇلالىرى مەزگىلىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارىغچى»، «تارىغۇچى» سۆزلىرىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغان بولسا، چىڭ سۇلالىسىغا بارغاندا موڭغۇل، مانجۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىدىكى «-چى» قوشۇمچىسى «-چىن» غا ئۆزگەرتىلگەن. فىرانسىيەلىك ئارخېئولوگ ۋە تىلشۇناس پائۇل پېللىيوتنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان «تۈركىيچە ئىسىملارنىڭ كېلىش مەنبەسى» ناملىق ئەسىرىدە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە «-چى» بىلەن «-چىن» تۈركىي تىللارغا تەۋە سۆزلۈكلەر بىلەن موڭغۇل تىلىغا تەۋە سۆزلۈكلەرنى پەرىقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى دېيىلگەن بولۇپ، تۈركىي تىلغا تەۋە سۆزلۈكلەردە «-چى» قوللىنىلسا، موڭغۇل تىلىغا تەۋە سۆزلۈكلەردە «-چىن» قوللىنىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن[34]. دېمەك، مۇشۇنىڭغا قاراپمۇ بۇ ئاتالغۇنىڭ موڭغۇل تىلىغا تۈركىي تىللاردىن، خۇسۇسەن ئۇيغۇر تىلىدىن كىرگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارلاغۇ، تارىغۇ، تارلا» ئاتالغۇلىرى موڭغۇل تىلىدىكى «تارىيا» سۆزىگە ئاھاڭ ۋە مەنە جەھەتتىن ئۇدۇل كەلگەندىن باشقا، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىمىزدا ھازىرقى موڭغۇل تىلى بىلەن ئاھاڭ ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشايدىغان سۆزلىرىمىزدىن تۆۋەندىكىلىرى بار:

قەدىمكى ئۇيغۇرچە (مەنىسى) موڭغۇلچە
تارىلغا (تېرىلغۇ) تارىلغا
تارىغ (ئاشلىق، بۇغداي، تېرىق) تارىخ
تارىغلاغ، تارلا (ئېتىزلىق) تارلاخ[35]

ئەمدى موڭغۇلچىدىكى «تارىيان» ئاتالغۇسىغا كەلسەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىنمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پېئىلغا «ان، ۇن، ىن، ن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىسىم ياساش مىساللىرىنى تاپالايمىز.

يارات + ان = ياراتان (ياراتقۇچى)
يايلا + ن = يايلان (ئوچۇقچۇلۇق)
ياي + ان = يايان (پىيادە ماڭغۇچى، ياياق؛ بىلىمسىز)
تۈز + ۈن = تۈزۈن (تۈز ئادەم، كەمتەر ئادەم)
توز + ان = توزان
بۇز + ان = بۇزان (بۇزۇق ئادەم)
بۇل (تاپماق، ئىگە بولماق، بۇلماق) + ۇن = بۇلۇن (ئەسىر، تۇتقۇن)
ئەك + ىن = ئەكىن (ئەك - تېرىش، ئەكىن - زىرائەت، ئاشلىق)[36]

مىللەتلەر نەشرىياتى 1998-يىلى 10-ئايدا نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتابنىڭ 176-بېتىدە پېئىلدىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە «-ىم» بىلەن بىرگە يەنە «-ىن» نىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. بۇنىڭغا ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرىدىنمۇ مىسال كۆرسىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئېقىن» بىلەن «ئېقىم» نىڭ ھەر ئىككىلىسىلا «ئاق» پېئىلىغا «ىن، ىم» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئېقىۋاتقان سۇنى كۆرسىتىدۇ[37].

دېمەك «تاران» ئاتالغۇسىنىڭ خۇددى «تار» (تەر، تېرىش، تەرمەك) پېئىلىغا «ىم» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «تارىم» (تېرىم) سۆزى ياسالغىنىغا ئوخشاش، «تار» پېئىلىغا «ىن»

قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق «تارىن» نىڭ، ئۇنىڭدىن يەنە «تاران» نىڭ كېلىپ چىقىش ئېھتىماللىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

بۇلاردىن باشقا، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار، تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر ھەمدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىگ» كەبى كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنى ۋاراقلاپ كۆرىدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مەزكۇر ئاتالغۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە «تارى» (تېرىش)، «تارىغۇ» (تېرىلغۇ)، «تارادى» (تارىدى)، «تاردى» (تاراتتى)، «تارىدى» (تېرىدى)، «تارىغلىغ» (ئېتىز، تېرىلغۇلۇق)، «تارىغلىق» (ئاشلىق ئامبىرى)، «تارىلدى» (تېرىلدى)، «تارىم»، «تارىمسىندى» (تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى)، «تارىندى» (تېرىۋالدى)، «تارىتغان» (تېرىتىدىغان)، «تارىداچى» (تېرىيدىغان) قاتارلىق سۆزلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مەزكۇر ئاتالغۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنىڭ موڭغۇل تىلىغا قارىغاندا ناھايىتى موللىقىنى بىلىۋالالايمىز.

بۇ ئاتالغۇ موڭغۇللارغا ئائىت يازما مەنبەلەرگە پۈتۈلگەن مىلادىيە 13-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدىكى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ دەل موڭغۇللار ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان، ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ تىل-يېزىق، دىن، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە زور تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھەم ئۇيغۇرلاردىن تۈركۈم-تۈركۈم ۋەزىر-سانغۇن، ئالىم-ئۆلىمالار، تەرجىمان-تىلماچلار يېتىشىپ چىقىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر ئاگرانوم تۆمۈر تۆۋرۈك (لۇ مىڭشەن 鲁明善) نىڭ مەۋسۇم شەكلىنى قوللىنىپ يېزىپ چىققان مەشھۇر ئەسىرى «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» 1314-يىلى نەشر قىلىنىپ كەڭ تۈردە تارقىتىلغان ھەم يۈەن سۇلالىسىنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم قوللانما بولۇپ قالغانىدى[38]. بۇنىڭدىن باشقا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ئوزۇقلۇقشۇناس قوسقۇي (忽思慧) مۇ شۇ مەزگىللەردە «تائام تەييارلاش دەستۇرى» دېگەن داڭلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. بۇ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى يېمەك-ئىچمەك تازىلىقى ۋە ئوزۇقلۇقشۇناسلىقىغا دائىر تۇنجى ۋە مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ[39]. بۇلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ مەزگىلدە يۈەن سۇلالىسىنىڭ تېرىقچىلىق ئىگىلىكىگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىۋېلىش تەس ئەمەس.

بۇ مەزگىلدە قۇبلاي خان ئوردىسىدا يەنە ئەنسارىغا ئوخشاش داڭلىق ئۇيغۇر تىلماچلىرىمۇ كۆپ ئىدى، شۇڭا يۇقارقى ئاتالغۇنى موڭغۇل تىلىغا ئېلىپ كىرىشتە تۆمۈر تۆۋرۈكتەك، قوسقۇيدەك ۋە ئەنسارى كەبى «ئۇيغۇر پۈتۈكچى» لەرنىڭ تەسىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. موڭغۇل تىلىدىكى «تارىيا» ئاتالغۇسىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى يازما مەنبە ھېسابلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نى زادى كىملەرنىڭ يېزىپ چىققانلىقى ھازىرغىچە ئېنىقلانغىنى يوق. مېنىڭچە، بۇنىڭغا شۇ مەزگىلدە قۇبلاي خان ئوردىسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتقان «ئۇيغۇر پۈتۈكچى» لەرنىڭ قاتناشقانلىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

موڭغۇلچىدىكى «تارىياچى» ئاتالغۇسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكى ھەققىدىكى يەنە بىر مۇھىم پاكىت تېرخىن مەڭگۈ تېشى («تارىيات مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېپىلغان «تارىيات» دېگەن يەر نامى. رۇس تۈركولوگى س. گ. كىلياشتورنىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مەڭگۈ تاش يېزىقىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (خەنزۇچە مەنبەلەردە مويۇنچۇر ياكى بايانچۇر دېيىلىدۇ. مىلادىيە 747-759 يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) نامىدىن يېزىلغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى بولغان قارابالغاسۇن شەھىرى دەل مۇشۇ جايدا بولۇپ، تارىيات ھازىرقى موڭغۇل تىلىدا «ئېتىزلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەنى تارىيا («ئېتىز» دېگەن مەنىدە) + ت (كۆپلۈك قوشۇمچىسى). دېمەك تارىيات «زور كۆلەملىك ئېتىزلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. تېرخىن مەڭگۈ تېشىنىڭ غەربىي يۈزىدە: «سەكىز ئارا ئىلغىم تارىغلاغىم. سەكىز سەلەڭگە ئورقۇن توغلا

سەبەنتۇردۇ» (يەشمىسى: سەككىز (دەريا) ئارلىقىدا چارۋام ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىم. سەلەنگە، ئورقۇن، تۇغلا سەككىز (دەريا) مېنى سۆيۈندۈردى» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ[40].

دېمەك، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدىلا سېلىنگا، ئورقۇن، توغلا دەريالىرى ئارىسىدا ئېتىزلىقلارنىڭ بارلىقى مەلۇم. «تېرىخىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئەسلى نامى «تارىيات مەڭگۈ تېشى» بولۇپ، موڭغۇلىيەدىكى ئورقۇن، سېلىنگا دەريا بويلىرىدا «تارىيات» دەپ ئاتىلىدىغان جايدىن بىرقانچىسى بولغاچقا، بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ نامى كېيىنچە «تېرىخىن مەڭگۇ تېشى» غا ئۆزگەرتىلگەن[41]. بۇنىڭدىن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ئورقۇن، سېلىنگا بويلىرىدا ئېتىزلىقلارنىڭ خېلى كۆپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ تېرىخىن مەڭگۇ تېشىغا پۈتۈلگەن ئەمەلىيەت بىلەن ماس كېلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ھازىر تارىيات دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ يەر نامى تېرىخىن مەڭگۇ تېشىغا پۈتۈلگەن «تارىغلاغ» دېگەن سۆزدىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ كەلگەن. «تارىغلاغ» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تارلا» دېگەن شەكلىمۇ بار. مەسىلەن، ھازىر تۈركىيەلىكلەر ئىشلىتىۋاتقان «تارلا» دېگەن سۆز «تارىغلاغ» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولۇپ، بۇ سۆز 11-ئەسىردە تۈركىي قەۋملەردە ئومۇمەن «زىرائەت تېرىلىدىغان يەر» دېگەننى ئىپادىلەيتتى[42].

«تارىيا» نى «تارىغلاغ» ياكى «تارلا» نىڭ موڭغۇل تىلىغا ماسلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. «تارىيات» نىڭ كەينىدىكى كۆپلۈك قوشۇمچىسى«ت» غا كەلسەك، بۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە تېرىخىن مەڭگۇ تېشىنىڭ ئۆزىدىنلا ئىسپات تاپالايمىز. بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ شىمالىي يۈزىدە «سەنگۈت» دەپ بىر سۆز ئۇچرايدۇ. بۇ، «سەنگۈن» (سانغۇن، گېنىرال دېگەن مەنىدە) نىڭ كۆپلۈك شەكلىنى بىلدۈرىدۇ[43]. كۈل تېگىن مەڭگۇ تېشىدىمۇ «تارقات» دېگەن ئاتالغۇ بار بولۇپ، بۇ «تارقان ئۇنۋانىنىڭ كۆپلۈك شەكلى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن[44].

بۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك مىساللارنىمۇ كەلتۈرۈشكە بولىدۇ:

تېگىن + ت = تېگىت (تېگىنلەر)

تاغشۇ] ر [(قوشاق، شېئىر) + ت = تاغشۇت (قوشاقلار، شېئىرلار)

ئۇرۇنغۇ/ئۇرۇڭۇ (جەڭچى) + ت = ئۇرۇنغۇت/ئۇرۇڭۇت (جەڭچىلەر)

ئالپاغۇ (مەشھۇر) + ت = ئالپاغۇت (مەشھۇرلار)[45]

قارا بالغاسۇن ھەققىدە «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 368-، 369-بەتلىرىدە: «(ئوردۇبالىقنى ھازىرقى ۋاقىتتا تەتقىقاتچىلار «قارا بالغاسۇن» دەپ قارايدۇ، بۇ شەھەر ئورقۇن دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان)... ئۇيغۇر قاغانلىقىدا تېرىقچىلىق ئوبدان تەرەققىي قىلغانلىقىنى قاغانلىق دائىرىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئېرىق-ئۆستەڭلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ ئېرىق-ئۆستەڭ بىلەن ئېتىز ۋە باغلار سۇغۇرىلاتتى. خارابىلەردىن يارغۇنچاقنىڭ كۆپ چىققانلىقىمۇ تېرىقچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تېرىلىدىغان زىرائەتلەر بۇغداي ۋە تېرىقلار ئىدى» دېيىلگەن بولسا، ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇقنىڭ «ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «مىلادىيە 821-يىلى ئەتراپىدا ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق شەھىرىگە كەلگەن ئەرەب سەيياھى ئەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدە ئوردۇبالىق ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق يازغان: «يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى مول شەھەر بولۇپ، ئەتراپى ئېتىز-ئېرىقلار ۋە زىچ يېزا-كەنتلەر بىلەن قورشالغانىكەن»» دەپ يېزىلغان[46]. بۇنىڭدىن قارابالغاسۇن شەھىرى يېنىدىكى ھازىر «تارىيات» دەپ ئاتىلىۋاتقان جاينىڭ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن قالغان ئېتىزلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ھازىر موڭغۇلىيەدىكى يەر ناملىرىنىڭ كۆپچىلىكى مەڭگۈ تاشلاردا پۈتۈلگەن يەر ناملىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ، پەرىق بولغاندىمۇ ئاز-تولا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش مەۋجۇت. مەسىلەن، سېلىنگا، ئورقۇن،

توغلا، قارابالغاسۇن، ئۆتۈكەن... دېگەندەكلەر ھازىرمۇ مۇشۇ ناملار بويىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇڭا «تارىيات» دېگەن نامنىمۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن قېپقالغان يەر نامى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەمدى «شىنجاڭ مىللەتلىرى تارىخ-مەدەنىيىتى لۇغىتى»[47] دىكى: «ئۇيغۇرچىدىكى terimqi دېگەن سۆز موڭغۇلچىغا «تارانچى taranqy» بولۇپ ئۆزگىرىپ قالغان» دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇنىڭمۇ مەلۇم ئاساسى بار. «تېرىمچى» ئاتالغۇسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تارىمچى» بولۇپ، «تارى» پېئىلىنىڭ تۈرلىنىشىدىن كەلگەن. ھازىر «تارىم» دەرياسىنىڭ نامىنىڭ قانداق كەلگەنلىكى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ. بەزىلەر «تەڭرىم» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېسە، بەزىلەر«تېرىم» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشماقتا. مەن بۇ يەردىكى «تارىم» ئاتالغۇسى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىكمىكىن دەپ قارايمەن، چۈنكى تارىم دەريا بويىدا ھازىرمۇ «تېرىم» ئاتالغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، يوپۇرغىدىكى تېرىم ئۆستىڭى، تېرىم مەھەللىسى، تېرىم سۇ ئامبىرى، مەكىت ناھىيەسىدىكى تېرىم مەھەللىسى، پەيزىۋاتتىكى تېرىم يېزىسى، باش تېرىم كەنتى، ئاياغ تېرىم كەنتى، ئۇچتۇرپاندىكى تېرىم مەھەللىسى، مارالبېشىدىكى تېرىم چوڭقۇرچاق كەنتى، قەشقەر كوناشەھەردىكى تېرىم يېزىسى، تېرىم ئۆستىڭى، قاراقاشتىكى تېرىم كەنتى، چەرچەندىكى تارىم كەنتى، تېرىم ساي، تېرىم چىغلىق دېگەن جايلار، شاياردىكى تارىم يېزىسى، لوپنۇردىكى تارىم يېزىسى، تارىم ئۆستىڭى دېگەنگە ئوخشاش[48].

بۇ يەر ناملىرىنىڭ ھەممىسى تېرىمچىلىق كەسپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كۆپىنچىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارىم» ئاتالغۇسىدىكى «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولسا، بەزىلىرى ئەينى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان. «تارىم» سۆزىنىڭ مانجۇ تىلىغا «تارىمبى» شەكلىدە ئۆزلەشكەنلىكىنى ھەمدە بۇ ئاتالغۇنىڭ موڭغۇل تىلىغا تۈركىي تىللاردىن كىرىپ، «تارىيان» شەكلىدە ئۆزلەشكەنلىكىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇلاردىن باشقا يەنە تۈركىيە تۈركلىرى، ئەزەربەيجانلارمۇ تا ھازىرغا قەدەر بىزدىكى «دېھقانچىلىق» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «تارىم»، «تارىمچىلىق» دېگەننى، «دېھقان» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «تارىمچى» دېگەننى قوللىنىدۇ. «دېھقان» ئاتالغۇسى ئەسلي پارسچە بولۇپ، بىزنىڭ سۆزىمىز ئەمەس، بىز ئەسلىدە «دېھقانچىلىق» نىڭ ئورنىغا «تېرىقچىلىق» تىن باشقا يەنە «تارىم» (تېرىم)، «تارىمچىلىق» (تېرىمچىلىق)، دېھقاننىڭ ئورنىغا «تارىمچى» (تېرىمچى) ئاتالغۇلىرىنىمۇ ئىشلىتىپ كەلگەن. كېيىن پارسىي ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىپ، يېزىق تىلىمىزدا بۇ ئاتالغۇلار يەكلىنىپ قالغان، شۇنداقتىمۇ بىزدە بۇنىڭ «تېرىم»، «تېرىمچى»، «تېرىقچى»، «تېرىمچىلىق»، «تېرىقچىلىق» دېگەندەك شەكىللىرى تا ھازىرغىچە ئەل ئىچىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن «تارىم» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. شىزۇنىڭ تەرجىمھالى» (元史.世祖本纪) نىڭ 17-جىلد 14-بۆلىكىدە «كۈسەن تارىن» (曲先塔林) ئىسىملىك بىر كىشى ئۇچرايدۇ، بۇ توغرۇلۇق شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو نەشرىياتى 1995-يىلى 11-ئايدا نەشر قىلغان «موڭغۇل دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى» ناملىق كىتابنىڭ25-، 26-بەتلىرىدە كۈسەن تارىننىڭ كۈسەنلىك ئىكەنلىكى ئېيتىلىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ئىسمى «تارىن» (塔林) نىڭ تارىم دەرياسىنىڭ نامى بولغان «تارىم» (塔里木) سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل يېزىلىشى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. شۇڭا، «موڭغۇلچە، جۇرجېتچە تەرجىمە سۆزلۈكلىرى توپلىمى» نىڭ 195-بېتىگە كىرگۈزۈلگەن «تارىيان» ئاتالغۇسىنىڭ «تارىم» نىڭ «تارىن» غا، ئاندىن «تارىيان» غا ئۆزگىرىشىدىن كېلىش ئېھتىماللىقىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇ يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتابنىڭ 176-بېتىدە تىلغا ئېلىنغان پېئىلدىن تۈرگۈن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «-ىم، -ىن» ئارقىلىق سۆز ياساش قائىدىسىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

يەنى «تارى» پېئىلىغا «-ىم» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تېرىم مەنىسىنى بىرىدىغان «تارىم» ئاتالغۇسى ياسالغانغا ئوخشاش، «تارى» پېئىلىغا «-ىن» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «تارىن» سۆزىنىڭ ياسىلىش ئېھتىماللىقىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ.

ياپونىيەلىك تۈركلوگ ساگۇچى تورۇنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدىمۇ «1770-يىلى ئەتراپىدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر، شايار، سايرام، باي قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تارانچىلارنى تاللاپ ئىلىغا بەگ قىلىپ ئەۋەتتى»[49] دەپ تارىم دەرياسى ۋادىسىدىمۇ بۇ ئاتالغۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئۇچۇر بەرگەن. بۇنىڭدىنمۇ بۇ ئاتالغۇنىڭ «تارىمچى» (تېرىمچى) نىڭ يەنە بىر خىل ۋارىيانتى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش تەس بولمىسا كېرەك.

يۇقارقىلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، تارانچى ئاتالغۇسى كېيىنكى مەزگىللەردە مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاس نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا ئۇ ئۇيغۇر تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىگە تەۋە ئاتالغۇ. ئېتمولوگىيەسى ھەمدە ئومۇمىي ئىستىمال تەرەققىياتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى پۈتكۈل ئۇيغۇر تېرىقچىلىرىنىڭ تارىختىكى يەنە بىر خىل ئاتىلىشى دەپ تونۇغىنىمىز ئەقىلگە مۇۋاپىق. چارروسىيە دەۋرىدىكى بىر قىسىم رۇس شەرقشۇناسلىرى ۋە شىڭ شىسەي قاتارلىقلار مەلۇم سىياسىي مۇددىئا بىلەن ئويدۇرۇپ چىققان ئاتالمىش «تارانچى مىللىتى» ھېيلىسى بولسا سۈيىقەستتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇنداق ئايرىشقا ئەينى مەزگىلدە ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان نەزەر غوجا ئابدۇسەمەت (ئۇيغۇر بالىسى)، ئابدۇللا روزىباقى قاتارلىق ئالىم ۋە زىيالىيلىرىمىز قەتئىي قارشى چىقىپ، ئۇيغۇر ئاتالغۇسىنى مىللەت نامى قىلىشتا چىڭ تۇرغان.

ئىككىنچىدىن، «تارانچى» ئاتالغۇسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارىغۇچى، تارىقچى، تارىمچى» ئاتالغۇلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، «تار، تارى» پېئىللىرىنىڭ تۈرلىنىشىدىن كېلىپ چىققان. شۇڭا، بۇ ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ھەرقايسى دىئالېكت، شېۋىلەردىكى تۈرلۈك ۋارىيانتلىرى ھەققىدە يەنىمۇ چوڭقۇر، ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئۇيغۇر تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يالغۇز بىر ئاتالغۇنىڭ ئېتمولوگىيەسىنىڭ قايسى خىل تىلغا تەۋەلىك مەسىلىسىلا بولۇپلا قالماي، نۆۋەتتە كەلگەندە يەنە مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئاۋۋال كىمدە شەكىللەنگەنلىك مەسىلىسىنىڭمۇ دەلىلى بولالايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇر تېرىمچىلىرى تارىختىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقىلارنىڭ تۈرلۈك تالان-تاراجلىرى ھەم قۇل قىلىشلىرىغا ئۇچرىغان، ئېيتقۇسىز ئازاب-ئوقۇبەت، خورلۇقلارنى تارتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئاتالغۇنى ھاقارەتلىك نام دېيىشكە بولمايدۇ. ھەرقانداق بىر مەسىلىگە سەلبىي ھەم ئىجابىي نۇقتىدىن قاراپ بېقىش كېرەك. سەلبىي نۇقتىدىن قارىساق، ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن سۈرگۈنلۈك كەچۈرمىشلىرى ئومۇمەن تېرىقچىلىققا ماھىرلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىجابىي نۇقتىدىن قارىساق، بۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىنى تارقىتىشىغا نۇرغۇن پۇرسەتلەرنىمۇ يارىتىپ بەرگەن. تۆمۈر تۆۋرۈك، قۇسقۇي كەبى ئاگرونوملىرىمىزنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تېرىمچىلىق مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتەلىشى بۇنىڭ ئەڭ ئوبدان مىسالى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىقنى ناھايىتى مۇقەددەس ھەم مەدەنىيلىكنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى دەپ تونۇيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇر شەھەرلىشىشى ھەمدە پارلاق مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى يارىتالىشى تېرىقچىلىققا بالدۇر كىرىشكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قىسقىسى، تارانچى «تارىقچى، تارىمچى، تارىغۇچى» ئاتالغۇلىرىنىڭ يەنە بىر خىل ۋارىيانتى بولۇپ، باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىشى يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىقچىلىققا نەقەدەر ماھىر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۇيغۇر تېرىمچىلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە شەرقتە تاكى ئىچكى

موڭغۇلنىڭ خۇلنبىر كۆلى بويلىرىغىچە تېرىقچىلىق ئۆگىتىشكە ئېلىپ بېرىلىشىدىن سىرت، غەربتە چاررۇسىيە تەرىپىدىن تاكى تۈركمەنىستاننىڭ مورغاب دەرياسى ۋادىسىغىچە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئېلىپ بېرىلىشىمۇ[50] بۇنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلى بولالايدۇ.

ئىزاھاتلار:

[1] بارتولدنىڭ «موڭغۇل ـ تۈرك خەلقلىرى تارىخى» (رۇسچە) ناملىق كىتاۋىنىڭ 34ـبېتىگە قارالسۇن.
[2] رومانسوفنىڭ «تارانچىلار» (رۇسچە) ناملىق كىتاۋىنىڭ 6ـبېتىگە قارالسۇن.
[3] خەنزۇچە «تارانچى (三道岭) نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن.
[4] خەنزۇچە «جوڭگو چېگرا تارىخ-جۇغراپىيە تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001ـيىللىق4ـسانىغا قارالسۇن.
[5] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993ـيىللىق 3ـسانىغا قارالسۇن.
[6] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ1989ـيىللىق1ـسانىغا قارالسۇن.
[7] «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 2002ـيىللىق 1ـسانىغا قارالسۇن.
[8] http://baike.baidu.com/view951892.htm غا قارالسۇن.
[9] ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرستېتى نەشرىياتى 1999ـيىلى نەشر قىلغان «موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ 469ـ، 561ـبەتلىرىگە قارالسۇن.
[10] 2003ـيىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «تۈركچە كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى» (turkce insane adlari ve anlam kokenleri) ناملىق كىتابىنىڭ 245ـبېتىگە قارالسۇن.
[11] خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى 1994ـيىلى 5ـئاي نەشرى (خەنزۇچە)، 178ـبەتكە قارالسۇن.
[12] ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى 2006ـيىلى12ـئاي نەشرى (خەنزۇچە).
[13]چېڭخەي خەلق نەشرىياتى 1984ـيىلى نەشر قىلغان خەنزۇچە «ئۇيرات موڭغۇللىرى تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 81ـبېتىگە قارالسۇن.
[14] ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى ساگوچى تورۇنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) ناملىق كىتابىنىڭ 227ـ بېتىگە قارالسۇن.
[15] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996ـيىلى 10ـئايدا نەشر قىلغان «گۈلشەن ۋادىدىكى ئىزلار» ناملىق كىتابنىڭ 166ـبېتىگە قارالسۇن.
[16] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007ـيىللىق 4ـسانىغا قارالسۇن.
[17] بېيجىڭ جۇڭخۇا نەشرىياتى (中华书局) 1996ـيىلى خەنزۇچە نەشرى، 407ـبەتكە قارالسۇن.
[18] مانجۇلارنىڭ بۇرۇنقى نامى.
[19] «جوڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاسپىرانتلار مەكتىۋى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1996ـيىللىق 5ـسانىغا قارالسۇن.
[20] تيەنجىن قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى1990ـيىلى نەشر قىلغان «موڭغۇل تەرجىمە سۆزلۈكلىرى، جۇرجىت تەرجىمە سۆزلۈكلىرى توپلىمى» (蒙古译语、女真译语汇编) نىڭ 42ـبېتىگە قارالسۇن.
[21] مىللەتلەر نەشرىياتى 2007ـيىلى خەنزۇچە نەشرى، 505ـ بەتكە قارالسۇن.
[22] خەنزۇچە «ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007ـيىللىق 3ـسانىنىڭ 23ـبېتىگە قارالسۇن.
[23] خەنزۇچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئۇچۇرلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2005ـيىللىق 5ـسانىغا قارالسۇن.
[24] جۇڭغارلار-ئۇيراتلارنىڭ بىر تارمىقى. ئۇستازىم تۇرسۇن ئايۇپنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتاۋىنىڭ120ـبېتىدە «جۇڭغار» سول قول دېگەن مەنىدە (يەنى، جوڭ [سول] + غار [قول]) دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. «ئوغۇزنامە» نىڭ124ـقۇرىدىمۇ «چوڭ» (جوڭ) دېگەن ئاتالغۇ «سول» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، «جۇڭغار» ئاتالغۇسىمۇ تۈركىيچىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.
[25] مىللەتلەر نەشرىياتى 2009ـيىلى 6ـئاي نەشرى، 198ـبەتكە قارالسۇن.
[26] ئۇيراتلارنىڭ ئىسلام مەنبەلىرىدە ئاتىلىشى.
[27] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000ـيىلى3ـئاي نەشرى، 403ـبەتكە قارالسۇن.
[28] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007ـيىللىق 4ـسانىنىڭ 70ـبېتىگە قارالسۇن.

[29] مىللەتلەر نەشرىياتى1989-يىلى نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» نىڭ 135-بېتىگە قارالسۇن.
[30] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000-يىلى نەشرى، 122-، 128-بەتلەرگە قارالسۇن.
[31] تيەنجىن قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 1990-يىلى نەشر قىلغان «موڭغۇل تەرجىمە سۆزلۈكلىرى، جۇرجىت تەرجىمە سۆزلۈكلىرى توپلىمى» نىڭ 3-، 42-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[32] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2000-يىلى 8-ئايدا نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» ناملىق كىتابنىڭ 223-، 228-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[33] مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتابنىڭ 121-بېتىگە قارالسۇن.
[34] سودا نەشرىياتى 1995-يىلى نەشر قىلغان «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىز تارىخى ۋە جۇغراپىيەسىگە ئائىت دەلىللەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» نىڭ 1-توم 35-بېتىگە قارالسۇن.
[35] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008-يىلى نەشر قىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 283-، 377-بەتلىرى؛ ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1999-يىلى نەشر قىلغان «موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ 469-، 470-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[36] «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» گە قارالسۇن.
[37] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999-يىلى 8-ئايدا نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نىڭ 1292-بېتىگە قارالسۇن.
[38]، [39] ئابلىز مۇھەممەت سايرامى، ئابدۇرازاق توختى: «يۈەن سۇلالىسىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991-يىلى 9-ئاي نەشرى،178-، 180-، 185-، 186-بەتلەرگە قارالسۇن.
[40] مىللەتلەر نەشرىياتى 1998-يىلى 10-ئايدا نەشر قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتاپنىڭ 337-، 346-، 348-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[41] «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 509-بېتىگە قارالسۇن.
[42] رىشات گەنج: «"تۈركىي تىللار دىۋانى" دىن 11-ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە نەزەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2010-يىلى 12-ئاي نەشرى، 599-، 602-بەتلەرگە قارالسۇن.
[43] «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» ناملىق كىتابنىڭ 348-بېتىگە قارالسۇن.
[44] تالات تەكىن: «ئورخون ئابىدىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009-يىلى 3-ئاي نەشرى، 38-، 157-بەتلەرگە قارالسۇن.
[45] «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1996-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى قىممىتى» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن، 10-بەت.
[46] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى2005-يىلى نەشرى، 186-، 196-، 197-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[47] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003-يىلى 5-ئايدا نەشر قىلغان.
[48] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993-يىلى 11-ئايدا نەشر قىلغان «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە شىنجاڭ يەر ناملىرى» ناملىق لۇغەتنىڭ 418-، 437-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[49] «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 2013-يىللىق 3-سانىغا بېسىلغان پولات بۇرھانىنىڭ ««غۇلجىغا ساياھەت خاتىرىسى» ۋە ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.
[50] «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2004-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان «بايرام ئالدىكى ئۇيغۇرلار» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن.
يىلى 5-ئايدا نەشر قىلغان.
[48] شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993-يىلى 11-ئايدا نەشر قىلغان «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە شىنجاڭ يەر ناملىرى» ناملىق لۇغەتنىڭ 418-، 437-بەتلىرىگە قارالسۇن.
[49] «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 2013-يىللىق 3-سانىغا بېسىلغان پولات بۇرھانىنىڭ ««غۇلجىغا ساياھەت خاتىرىسى» ۋە ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.
[50] «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2004-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان «بايرام ئالدىكى ئۇيغۇرلار» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن.